

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2023 Vol. 4

www.navoiy-uni.uz

www.goldenscripts.navoiy-uni.uz

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2023 Vol. 4

www.navoiy-uni.uz

www.goldenscripts.navoiy-uni.uz

BOSH MUHARRIR

Shuhrat Sirojiddinov

BOSH MUHARRIR**O'RINBOSARI**

Karomat Mullaxo'jayeva

MAS'UL KOTIB

Ozoda Tojiboyeva

TAHRIR HAY'ATI

Karl Rayxl (Germaniya)

Isa Habibeyli (Ozarbayjon)

Seyhan Tanju (Turkiya)

Almaz Ulvi (Ozarbayjon)

Benedek Peri (Vengriya)

Vahit Turk (Turkiya)

Teymur Kerimli (Ozarbayjon)

Eunkyung Oh (Koreya)

Nazef Shahrani (AQSh)

Boqijon To'xliyev

Muhammadjon Imomnazarov

Bilol Yujel (Turkiya)

Qosimjon Sodiqov

Zulxumor Xolmanova

Mustafa O'ner (Turkiya)

Nurboy Jabborov

G'aybulla Boboyorov

Kimura Satoru (Yaponiya)

Imran Ay (Turkiya)

Aftondil Erkinov

Nadir Mamadli (Ozarbayjon)

Rashid Zohidov

Otabek Jo'raboyev

Bulent Bayram (Turkiya)

Qo'ldosh Pardayev

Nodirbek Jo'raqo'ziyev

Oysara Madaliyeva

Hilola Nazirova

MUNDARIJA**MATNSHUNOSLIK****Rashid Zohidov**

"Unvonul bayon" da "javomi'ul kalim" uslubi 4

Aynur Saydova

"Kodeks Kumanikus" da Folklor Nümunalari 19

Shuhrat Hayitov

"Boburnoma" ning qo'lyozma va tarjimalari xususida 31

Ozoda Tojiboyeva

Alisher Navoiyning "Favoyid ul-kibar" devoni manbalari, matniy tadqiq tarixi 46

ADABIYOTSHUNOSLIK**Usmon Qobilov**

Tavhid, nubuvvat va badiiy tavsif masalasi tadqiqiga doir 61

Ahadjon Muhammadiyev

Muqimiy va Muhyi "Sayohatnoma"larida an'ana va o'ziga xoslik 82

Gulzoda Soatova

Oltay hayoti va ijodi haqida ba'zi mulohazalar 97

LINGVISTIKA**Feada Samadbek**

Afg'oniston o'zbek tili fonetikasida assimilyatsiya hodisasi 109

Ehsanullah Quvonch

Temuriylar davridan XX asr boshlarigacha Afg'oniston hududida o'zbek adabiy tili rivoji 120

EDITOR IN CHIEF

Shuhrat Sirojiddinov

DEPUTY EDITOR IN CHIEF

Karomat Mullakhojaeva

EXECUTIVE SECRETARY

Ozoda Tojibaeva

EDITORIAL BOARD

Karl Rechl (Germany)

Isa Habibbeyli (Azerbaijan)

Seyhan Tanju (Turkey)

Almaz Ulvi (Azerbaijan)

Benedek Peri (Hungary)

Vahit Turk (Turkey)

Teymur Kerimli (Azerbaijan)

Eunkyung Oh (Korea)

Nazif Shahrani (USA)

Bakijan Tukhliev

Mukhammadjan Imomnazarov

Bilol Yujel (Turkey)

Kasimjan Sadikov

Zulkhumor Kholmanova

Mustafa O'ner (Turkey)

Nurboy Jabborov

Gaybullah Babayarov

Kimura Satoru (Japan)

Imran Ay (Turkey)

Aftandil Erkinov

Nadir Mamadli (Azerbaijan)

Rashid Zahidov

Atabek Juraboev

Bulent Bayram (Turkey)

Kuldosh Pardaev

Nodirbek Jurakuziev

Oysara Madalieva

Hilola Nazirova

CONTENTS**TEXTOLOGY****Rashid Zohidov**

Javami'ul Kalim" style in "Unvonul-Bayan 4

Aynur Saydova Examples of Folklore in *Codex Cumanicus* 19**Shuhrat Hayitov**Regarding the manuscripts and translations of
"Boburnoma" 31**Ozoda Tojiboeva**Sources of Alisher Navoi's divan "Favoid ul-kibar",
history of textual research 46**LITERATURE****Usmon Kobilov**On the Study of the Problem of Tawhid, Prophecy
and Artistic Description 61**Ahadjon Muhammadiyev**Tradition and originality in Mugimiy and Muhyi
"Sayohatnoma" 82**Gulzoda Soatova**Some remarks about the life and work
of Altay 97**LINGUISTICS****Feada Samadbek**The phenomenon of assimilation in the phonetics
of the Uzbek language of Afghanistan 109**Ehsanullah Quvonch**The development of the Uzbek literary language in
Afghanistan from the Timurid period to the early
20th century 120

ADABIYOTSHUNOSLIK
LITERATURE**Tavhid, nubuvvat va badiiy tavsif
masalasi tadqiqiga doir**Usmon Qobilov¹**Abstrakt**

Mazkur maqola o'zbek mumtoz adabiyotining muhim va dolzarb masalalaridan bo'lgan nubuvvat va badiiy ijod muammosi tadqiqiga bag'ishlanadi. Unda Sharq-islom, xususan, turkiy-o'zbek tasavvuf va mumtoz adabiyoti g'oyaviy-badiiy olamida salmoqli o'rin tutgan nubuvvat ta'limoti (profetologiya) xususida mulohazalar yuritiladi. Maqolada bu tushunchaning lug'aviy-istilohiy va ma'rifiy ma'nolari izohlanadi, badiiy jarayonlarda ifoda etilish an'analari nazariy jihatdan baholanadi. Shu bilan birga tavhid, nubuvvat va badiiy ijod masalalariga oydinliklar kiritiladi, nubuvvat namoyon bo'lishining qator holatlari manbalar asosida tadqiq etiladi. Kuzatishlardan ayon bo'ladiki, nubuvvat tasavvuf ta'limotining shakllanishi va rivojidadagina emas, balki tasavvuf va mumtoz adabiyot taraqqiyotiga ham ulkan ta'sir etgan olamshumul hodisa hisoblanadi. U va unga daxldor haqiqatlarni anglamasdan turib, Sharq adabiyoti va falsafasini chuqur idrok etib bo'lmaydi. Shularni hisobga olgan holda maqolada nubuvvat masalasi va uning mumtoz adabiyot poetik olamidagi mavqeyi haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: *tavhid va nubuvvat masalasi, nubuvvat va badiiy ijod, islomiy manbalar, an'ana va yangicha talqin, mavzu va g'oya, obraz va motiv, timsol va tavsif.*

Kirish

Dunyo adabiy jarayonidan ma'lumki, hech bir adabiyot yoki san'at o'z-o'zidan vujudga kelmaydi. Uning paydo bo'lishi, shakllanishi va taraqqiyoti, yuksalishi yoki tanazzuli muayyan ijtimoiy-ma'naviy omillar taqozosiga ko'ra amalga oshadi, hech bir san'at turi ijtimoiy-tabiiy ta'sirlardan xoli bo'lmaydi. Ayniqsa, so'z san'ati o'zining ko'p qirrali funksiyasi bilan ma'naviy-ijtimoiy

---

¹ Qobilov Usmon Uralovich – filologiya fanlari doktori, professor, Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti.

E-pochta: usmonqobilov82@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-7940-8823

Iqtibos uchun: Qobilov, U.U. 2023. "Tavhid, nubuvvat va badiiy tavsif masalasi tadqiqiga doir". *Oltin bitiglar* 4: 61 – 81.

hayotning barcha sohalariga daxldorligi bois bunday aloqalar miqyosida g'oyat chuqur va teran zaminga egadir. Chunonchi, badiiy adabiyot tarixan ijodiy jarayonning og'zaki namunalari, qadim yozma yodnomalar, antik madaniyat yodgorliklari, din va ruhoniya ta'limotlari, falsafa va hikmat ilmi, aqliy va naqliy ilmlar kabi yuzlab sohalar bilan doimo bog'liq bo'lib kelgan va keladi. Ma'lumki, o'zbek adabiyoti tarixining bir davrini mumtoz (toza, imtiyozli) adabiyot davri tashkil etadi. Bu davr adabiyotining olamshumulligi, betakrorligi, o'lmasligi muqaddas islom, tavhid va nubuvvat ta'limoti bilan yanada barqarorlashadi.

Nubuvvat tushunchasi va nabiylik talqini

Jahon xalqlari tamadduni davrida umuminsoniyat ma'naviy-ruhoniya ehtiyojlari taqozosiga ko'ra vujudga kelgan nubuvvat ta'limoti badiiy ijodning bani bashar manfaatlari ifodasi sifatida namoyon bo'lishiga ulkan hissa qo'shgan ma'naviy-ruhoniya hodisa hisoblanadi. Sharq mumtoz adabiyoti va tasavvuf ilmi tadqiqotchisi Y.E. Bertels "Tasavvuf adabiyotini o'rganmasdan o'rta asrlar musulmon Sharqi madaniy hayoti haqida aniq tasavvurga ega bo'lish mumkin emas. Tasavvuf klassiklari XX asr boshlariga qadar sharqona adabiyotga o'z ta'sirini ko'rsatdi. Bu tasavvufga asosiy e'tibor qaratishni talab etadi. Musulmon Sharqining yirik ijodkorlari ba'zi istisnolar hisobga olinmaganda u yoki bu jihatlardan tasavvuf bilan bog'liqdir. Tasavvuf adabiyotini to'liq anglamasdan Sharqning o'zini ham tushunib bo'lmaydi", – degan edi [Бертельс 1965, 54]. Bu fikrni nubuvvat ta'limotining tasavvuf va mumtoz adabiyotiga ko'rsatgan ta'siri to'g'risida ham aytish lozim.

Manbalarda nubuvvat tushunchasi ko'p ma'noli ekanligi ta'kidlanadi, qadimgi ivriy-arab tillarida bir necha asosiga urg'u beriladi. Chunonchi, bu tillarda "nab'un" – xabar, "nabva" (nubuy)–yuksalish, "nabi" – payg'ambar ma'nolarini bildiradi [Javhar Shulul 2010, 45]. Shunga ko'ra, "nab'un" – Alloh indirgan-tushirgan "so'zlar", "xabarlar", "nabva" – samoviylik, "nabi" esa "xabarchi", "ilohiy kalomni yetkazuvchi" ma'nolarini anglatadi. Gap shundaki, nubuvvat bilan bog'liq turli ma'nolar ichida "ilohiy xabar", "vahiy", "nuzul" birlamchi hisoblanadi. Shu jumladan, Qur'onning ham qayta tirilish, Qiyomat, ajr haqida xabar beruvchi alohida bir surasi "Naba" deb yuritiladi. Demak, nubuvvat atamasi "xabarlar", "nabiylik" va "nabiylar" tushunchalarini o'zida mujassamlashtiradi va bir ifoda bilan "payg'ambarlik ta'limoti" ma'nosini yuzaga keltiradi. Zotan, nubuvvat turli manba va istilohlarda o'ziga xos izoh

etilsa-da, mohiyatan bir ma'noda tushuniladi. Misol uchun olaylik, "Farhangi istilohot va iboroti irfoniy" (Irfoniy istiloh va iboralar lug'ati)da: "nubuvvat – istilohda Haq Taolo va uning ahkomlarini xalqqa yetkazmoqlikdir. So'fiylar, avliyullohlar hamda aqtoblarni anbiyoning vorisi deb sanaydilar. Muhammad (a.s.)dan so'ng "lo nabiyyu ba'di" (undan keyin payg'ambar yo'q) deb hisoblansa-da, nubuvvatni so'fiylar, avliyullohlar va aqtoblarning ilohiy ilhom olmoqliklari vajhi bilan karomatga doxil qiladilar. Ya'ni, anbiyolarga vahiy kelsa, avliyolar Rabboniy ilhom vositasida o'zgalardan ajralib turadilar", – deyiladi [Farhangi istilohoti ... 2004, 829]. Shuningdek, nubuvvat bir qator lug'atlarda ("Muntaho al-arab", "Nozim ul-atbo", "Somiy") "payg'ambarlik" deb beriladi. Jumladan, "G'iyos ul-lug'ot"da "nubuvvat – xabar bermoq, xabardor qilmoq, payg'ambarlik" degan ma'nolarda izohlanadi [G'iyos ul-lug'at 1948 (2), 468], "Islom. Ensiklopediya"sida: "nubuvvat (arab. – payg'ambarlik) – ... Muhammad (a.v.) va uning vazifasini aqida sifatida tan olish va unga ishonish", – deb ta'riflanadi [Ислom. Энциклопедия 2017, 345]. Xullas, nubuvvat bir islomiy-ilohiy ta'limot o'laroq Sharq va o'zbek mumtoz adabiyotida uzoq asrlar davomida ulug' ma'rifiy-ma'naviy va umumbashariy hodisa sifatida qabul qilindi va turfa adabiy janrlarda ham mazmunan, ham timsoliy jihatlardan badiiy talqin etildi.

Jahon adabiyotshunosligida nubuvvat terminiga sinonim sifatida *profetologiya* tushunchasi ishlatiladi. Bu (profetologiya) istiloh qadimgi yunon-lotin tilida "prorok" va "logos" so'zlaridan olingan bo'lib, payg'ambar va ta'limot, ya'ni "payg'ambarlik ta'limoti" ma'nosini bildiradi. Shundan nubuvvat (profetologiya) termini "muqaddas kalom" va "elchilar" ma'rifati ifodasini anglatadi. Ma'lumki, islomiy manbalarda 124 ming payg'ambar o'tganligi "Qisas ar-Rabg'uziy"ning Nuh alayhissalom qissasida qayd etiladi. Qur'onda Muhammad payg'ambar bilan birgalikda yigirma beshta payg'ambar nomlari zikr etiladi. Ular zikr etilish darajalariga ko'ra turli miqdorni tashkil etadi, "ular haqida keng va qisqacha xabarlar keltiriladi. Tarixiy qissalarni bayon etishda Qur'oni Karim o'ziga xos uslub qo'llaydi. Unga ko'ra, Qur'on tarixiy voqealarning sanasini keltirishga yoki qachon sodir bo'lgani, qaysi voqeadan keyin yoki oldin bo'lganini zikr etishga asoslanmaydi. Qissalarni zikr etish voqea va undan olinadigan nasihat, foydalarni hosil qilishga qaratiladi" [Qur'onshunoslik 2011, 104]. Olimlar fikricha, Qur'oni Karimda tarixiy qissalar mingdan ortiq oyatlarda keltiriladi. Shuni aytish kerakki, payg'ambar siymolar soni ilohiy manbalar, xususan, Qur'oni Karimda aniq raqamlarda qayd etilmaydi. Chunonchi: "**Biz**

ko'pgina payg'ambarlar yubordik. Yuqorida Sizga ular haqida hikoya qildik. Va boshqa payg'ambarlar ham yuborganmizki, ular haqida Sizga hikoya qilmadik", – oyati masalaning umumiy holatini anglatadi [Қуръони Карим 1992, 544] yoki boshqa bir oyatlarda barcha qavmlarga payg'ambar yuborilganligi aytiladi, ayrim manbalarda payg'ambarlar soni hech kimga ma'lum emasligi qayd etiladi. Bu haqidagi aniq raqamlar hadislar, sunna, tafsir, ta'vil, qasaslarda uchraydi.

Nubuvvatning samoviy kitoblar, Alisher Navoiy ta'biri bilan aytilganda, "kutubi osmoniy", "osmoniy to'rt daftar", "asfori samoviy" ma'nosi haqida gap borganda esa Zabur, Tavrot, Injil, Qur'on nazarda tutiladi. Sharq, xususan, o'zbek mumtoz adabiyotida nubuvvat ma'rifati va timsollari nihoyatda keng o'rin egallaydi. Manbalarga ko'ra, zikr etilgan payg'ambarlar, asosan, yahudiy qavmlarga mansubligi va faqat beshtasi arabiy ekanligi qayd etiladi (Hud, Solih, Shis, Ismoil, Muhammad (a.v)). Gap shundaki, nubuvvat ta'limotida zikr etiladigan nabiy siymolarning barchasi ham yahudiylik yoki nasroniylikda payg'ambar sifatida tavsif etilmaydi. Masalan, yahudiylikda Odam – birinchi inson, Nuh – kema yasagan duradgor, Sulaymon – ulug' shoh sifatida qaraladi. Ular payg'ambar sifatida islomiy manbalarda e'tirof etiladi va bu siymolar insoniyatning ham moddiy, ham ma'naviy tarixi bilan bog'lanadi. Bu holat boshqa hodisalar singari nubuvvat ta'limoti ham diniy-ilohiy qarashlarning islom davrida yuqori bosqichga ko'tarilganini isbot etadi. Shu nuqtayi nazardan faylasuf Z. J. Shoyevning "Qur'onda nubuvvat ta'limoti o'zining yuksak gumanistik ruhi, diniy bag'rikengligi va o'zga din payg'ambarlariga bo'lgan chuqur muhabbati bilan xarakterlanadi. Bu fazilatlar barcha musulmlar uchun komillik prototipi – islom payg'ambari siymosida o'z amaliy ifodasini topadi. Qur'on va hadis g'ayridin vakillariga adovat va ularning diniy tuyg'ularini haqoratlanishiga mutlaqo qarshidir. Buning natijasida islom arab bo'lmagan mamlakatlar, xususan, Eron, O'rta Osiyo kabi o'lkalarda tez tarqalishiga olib keldi. Islom payg'ambari vafoti bilan dunyoda monoteistik din bosqichi nihoyasiga yetdi. Qur'onning nubuvvat ta'limoti xotimasi haqidagi g'oyasi tufayli ilohiy olamlar bilan bog'liq aloqalar ham va unga da'vogarlik ham xotima topadi. Ammo nubuvvat ta'limoti inson botiniy tajribalari uchun yangi ilmlar ufqini ochib beradi. Islom madaniyatining bu g'oyasi keyinchalik xilma-xil ilm-ma'rifat maktablarini vujudga keltirdi", – fikri e'tiborlidir [Шоев 2011, 25].

Sharqona qarashlarda nubuvvat tavhiddan keyin va

valoyatdan oldingi alohida ilohiy maqom sifatida qaraladi. U badiiy adabiyot, chunonchi, o'zbek adabiyoti mumtozlik darajasini ta'minlagan ilhombaxsh sohalardan sanaladi. Agar jahon adabiyotida adabiy janr-shakllarning asosiy qismi Sharq hissasiga to'g'ri kelsa, ularning ham katta ulushi nubuvvat ma'rifati ifodasi bilan bog'lanadi. Bu fikr badiiy ijodning mazmun-mundariyasi va g'oyaviy-badiiy dunyosiga ham daxldorlik kasb etadi, nubuvvat ta'limoti va obraz-timsollari talqini mumtoz adabiyot poetik olami bilan har jihatdan tutashadi. Shu o'rinda Sharq mumtoz adabiyotida nubuvvat ifodasi bilan bog'liq bir mulohazani aytish kerak bo'ladi. Jahon, va qolaversa, milliy adabiyotshunoslikda uzoq davrlar Sharq mumtoz adabiyoti she'riyatdan iboratligi haqida fikr yuritib kelindi, adabiyotshunoslik she'riyat nazariyasi asosida yaratilganligi ta'kidlandi, badiiy nasr va epiklik Sharq badiiy tafakkuri mahsuli ekanligi, Sharqda epik tasvir yuqori darajaga ko'tarilganligi va mumtoz nazm vujudga kelishiga zamin tayyorlaganligi e'tibordan chetda qoldi. Aynan badiiy nasr olamshumulligini ta'minlagan jihat ham bevosita nubuvvat qissalari va haqiqatlari ifodasi sanaladi. Bunda birgina "qissas ul-anbiyo" an'anaviy turkumi hisobga olinadigan bo'lsa, Sharqda badiiy nasr butun ijodiy jarayonning poydevori va cho'qqisi ekanligi namoyon bo'ladi. Masalaning muhimligi shundaki, nubuvvat ma'rifati va obraz-timsollari badiiy talqini butun bashariyatga xos tuyg'u-kechinmalar ifodasini vujudga keltiradi, islomning chuqur gumanizm va ezgulikka yo'g'rilgan ma'rifati sifatida namoyon bo'ladi. Bunda, birinchidan, nubuvvatning o'zbek adabiyotida badiiy motiv va poetik obraz sifatida talqini ham unga mansub xalqning ezgulik va poklik, ma'naviy bedorlik va ruhoniy ozodlik haqidagi qarashlari badiiy ifodasi sifatida ko'rinadi, ikkinchidan, nubuvvat ma'rifati va badiiy obrazlari talqini nafaqat Sharq mumtoz adabiyoti, balki dunyo adabiyotining abadiy masalalaridan hisoblanadi. Xususan, nubuvvat mavzusi o'zbek mumtoz adabiyotining ham yorqin sahifalarini tashkil etadi, unga murojaat etmagan, undan ruh olmagan ijodkor va mumtoz asarni topish amrimaholdir.

Jahoniy tajribalardan kelib chiqib aytish lozimki, badiiy adabiyot (o'zbek adabiyoti)ning bir asosi xalq og'zaki ijodi, tarixi va hayoti bo'lsa, ikkinchi bir asosini din-u islom madaniyati va ma'rifati tashkil etadi. Sharq va o'zbek mumtoz adabiyoti islomiy ma'rifatdan nafaqat oziq oldi, balki ayni madaniyat-ma'rifat badiiy ifodasi sifatida o'zini namoyon qildi. Shu nuqtayi nazardan adabiyotshunos R.Xodizodaning: "Qur'on nafaqat bizning muqaddas

kitobimiz, balki bizning sivilizatsiyamizning betakror kitobidir. Bizning madaniyatimiz, bizning ilm-fanimiz, bizning adabiyotimiz, bizning san'atimiz, bizning falsafamiz uning ma'no-mohiyati bilan chambarchas bog'liqdir", – degan fikri o'rinlidir [Ходизода 2000, 41].

Ma'lumki, islom va uning manbalari o'zbek mumtoz adabiyoti uchun doimiy ilhom sarchashmasi hisoblanadi. Bu, ayniqsa, o'zbek adabiyotida nubuvvat ma'rifati va obraz-timsollari talqini masalasida teran namoyon bo'ladi. Tadqiqotlarga ko'ra, muqaddas Qur'oni Karimning to'rtidan bir qismi payg'ambarlar qissalaridan iborat, nubuvvat kalimasi sakson yetti marotaba zikr etiladi. Islomda "Allohga, oxirat kuniga, farishtalarga, kitoblarga, payg'ambarlarga iymon" farz sanaladi. Bir vaqtda bu talablar nubuvvat ma'rifati hamdir. Shu bilan birga yahudiylik, nasroniylik va islomiyat orasidagi o'zaro bog'liqlikni yuzaga keltirgan holat ham nubuvvat ta'limotidir. Shu jihatdan ular ayrim qarashlarda "ibrohimiy dinlar" deb yuritiladi. Bunda yahudiy-nasroniy va arabiy qavmlar tarixi Ibrohim Xalilulloh hayotiga borib taqalishi nazarda tutiladi. Payg'ambarlik shajarasiga ko'ra, Odam → Idris → Nuh → Hud → Solih → Lut → Ibrohim → Is'hoq va Ismoil: Is'hoqdan bir shajara → Shuayb → Ayub, ikkinchi shajara → Ya'qub → Yusuf: Muso → Horun → Ilyos → Zulkifl: Dovuddan → Yunus va Sulaymon → Zakariyo → Iso: Ismoilidan → Muhammad alayhissalom alohida shajara tarmog'i sifatida davom etadi va nubuvvatga yakun yasaladi. Demak, Ibrohim Is'hoq va Ismoilga, Is'hoq minglab payg'ambarlarga, Ismoil Muhammad payg'ambarga ajdod sanaladi (manbalarda Is'hoq va Ismoil bilan bog'liq bahslar ham mavjud). Shu bois Ibrohim Xalilulloh "payg'ambarlar otasi" deb qaraladi va yahudiy, nasroniy, islom "ibrohimiy din" deb yuritiladi. Umumiy zikrdagi 124 ming payg'ambar ham mana shu shajara davomida keltiriladi va ularning qissalari yoki nomlari qiyomatga qadar pinhon bir tarix sifatida qoladi. Kutubi osmoniyalar va ayniqsa, Qur'onda qayd etilgan 25 ta payg'ambar hamda ular qissalari, maqom-o'rinlari kabi holatlar tavsifi barcha islomiy-ilohiy manbalarda bir-biriga hamohang tarzda keltiriladi. Gap shundaki, manbalarda payg'ambarlik nabiy va rasul guruhlariga bo'linsa, ularning rasul guruhi asosan samoviy kitoblarda zikr etilganlari deb qaraladi. Bu holatlarning badiiy adabiyot, xususan, o'zbek mumtoz adabiyoti sahifalarida talqin etilishi ayni manbalarga uyg'un bo'lgan poetik manzaralar yaratadi. Bunda payg'ambarlik qissalaridagi muhim voqelik va hodisalar badiiy detal yoki bir ramziy-majoziy tasvir ifodalarini yuzaga

keltiradi.

Tavhid va nubuvvat masalasi tavsifi

Yuqorida qayd etilganidek, nubuvvat islom davriga kelib mukammal bir ta'limotga aylanadi. Qur'onda "Bugun sizga diningizni komil qilib berdik" ("al-yovna akmalu lakum dinakum"), "va islomni sizga din deb, rozi bo'ldim" (Moida, 3-oyat) – oyatları keltiriladi. Bunda, avvalo tavhid va nubuvvat kamoli nazarda tutiladi. Islomiy qarashlarda tavhid asosiy o'rin egallaydi, ma'lum ma'noda islom bilan bir darajada tushuniladi. Yuqorida aytilganidek, Sharq adabiyoti mumtozligi ham tavhid-nubuvvat badiiy ifodasi bilandir. Sharq va G'arb adabiyotidagi o'ziga xosliklar haqida gap ketganda, birinchi navbatda, tavhid-nubuvvat Sharq adabiyoti olamshumulligi sifatida ham qaralishi lozim. Manbalarda "barcha payg'ambarlar yo'li – tavhid yo'li", "islom – barcha payg'ambarlar dini", "payg'ambarlar tavhid va iymon darakchilari" ekanligi darj etiladi. Shunga ko'ra, nubuvvat dastavval tavhid xabari, din mukammalligi tavhid va nubuvvat takomilidir. Islomda tavhid Haq va haqiqatlar yagonaligini anglatadi. Bu jihatdan islom ma'lum ma'noda yahudiylik bilan "ittifoqdosh" sanaladi. Chunki tarixda monoteizm (yakkaxudolik) ilk bor yahudiylikda aks etgan edi. At-tavhid arabcha "vahhada" fe'lidan olingan bo'lib, "yagona deb bilmoq", "bir deb anglamoq" ma'nosini ifodalaydi. "Navoiy asarlari lug'ati" da: tavhid "1. So'fiylikda – bitta (yakka) deb bilish, yolg'izligiga ishonish, yagona deb hisoblash; 2. Tasavvuf ta'limotida – Haqiqatga yetishish, kishi ruhining iloh, ilohiy ruh bilan qo'shilib ketishi, xudoga yetishish, so'fiylikning beshinchi davri" dir deyiladi [Навоий асарлари луғати, 584]. U "Allohdan boshqa hech qanday iloh yo'q"ligi g'oyasiga asoslanadi. Shuni aytish kerakki, tavhidning ilohiyotchi olimlar tomonidan talqin etilishi Haq borlig'i: Zot va Sifat namoyoniga binoandir. Masalan, mutaziliylar tavhidida Zot va Sifat ayrolig'ini tanqid etadi, a'shariylar tavhidni Alloh zoti ajralmas birlikda deb qaraydi, xanbaliylar tavhidni Allohni yagona Yaratuvchi va rahnamo sifatida anglash, butun irodani unga topshirish, uning o'zigagina tayanishda deb biladi.

Tasavvufda tavhid insoniy irodaning ilohiyotga qo'shilishi, Haq haqiqatiga fano bo'lish (hulul ul-Haq), Haqdan boshqa borliq yo'qligi maqomiga erishish tushuniladi. Islom ta'limotining barcha jihatlari tavhid asosida shakllanadi. Jahonga mashhur ilohiyotchi Ibn Arabiy tavhidning oxirgi bosqichi "tavhid al'-mushohada" e'tirofi asosida vahdat al-vujud ta'limotiga asos soladi. Tavhidga binoan, Alloh yagona yaratuvchi, tenggi va sherigi yo'q, abadiy mavjud,

borlig'i chegara bilmaydi, boqiy, ibtido va intihosiz. U yaratilgan vujud emas, hech qanday yaratilganlarga o'xshamaydi va biror yaralmish ham Unga o'xshamaydi, zamon va makonga bog'liq emas, osmondan yuqori va zamindan chuqur, yer va osmon – barchasi unga tegishli, hech kimga, hech nimaga qarashli emas, osmonga chiqish ham, yerga tushish ham Unga yaqinlashtirmaydi, ammo barcha narsa va hodisalarga juda yaqindir, insonga qon tomirlari qadardir (“Biz unga jon tomiridan ham yaqinroqmiz”. “Qof” surasi), yaqinlikda jismoniy yaqinlikka, borlig'i vujudiy borliqqa o'xshamaydi, makondan yuqori, vaqtdan yiroq, yo'qlikdan oldingi borliq, nuqsonlardan xoli, o'lim daxl qilmaydi, O'zi yaratadi, kashf qiladi, barcha narsa-hodisalarni biladi, zamin va samoda biror chang ham Uning irodasidan tashqarida sodir bo'lmaydi, “yulduz va oysiz kechalarda qora toshda yuruvchi qora chumolini” va osmon ostida harakat qiluvchi har qanday hashorotni ko'rib turadi, “... **siz oshkora gapirsangiz ham (va yoki xufyona gapirsangiz ham U zotga barobardir). Zero, U sirni ham, eng maxfiy narsalarni ham bilur**” (“Toha” surasi). Olamda hech bir narsa: ko'rinadigani ham, ko'rinmaydigani ham Alloh irodasi, qaroridan tashqarida sodir bo'lmaydi, hech kim Uning iqrori va irodasini o'zgartira olmaydi, “**biluvchi, eshituvchi, ko'ruvchi**” (“Haj” surasi)dir. Injili Sharifda aytilganidek, “...**shonshuhurat, izzat-ikrom, kuch-qudrat...ga loyiq... Butun borliqni yaratgan... Hamma narsa... irodasi ila vujudga keladi**” [ИНЖИЛ 1996, 584]. Unga sokin bo'lsa ham eshitilmaydigan ovoz, yashirin bo'lsa-da ko'rinmaydigan narsa yo'q, eshitishi uchun masofa, ko'rishi uchun qorong'ulik to'siq bo'lmaydi.

Qur'on, Tavrot, Injil, Zabur – o'z elchilari orqali vahiy etgan kitoblari va Haqligi uchun dalolatdir, harakatida dono, qarorida adolatlidir. O'zidan boshqa aql va his bilan anglanadigan barchasi: inson, jin va farishtalar, yer va samo, jonzot, o'simlik va tog'-u toshlar – barchasi yo'qdan bor etgan mavjudliklaridir.

Tasavvuf adabiyotida tavhid alohida maqom sifatida qaraladi. Masalan, Alisher Navoiy “Lison ut-tayr”da “*Tavhid vodiysining ta'rifi*”ni keltiradi. Unda tavhid “Mantiq ut-tayr” kabi yetti vodiyni (talab, ishq, ma'rifat, istig'no, tavhid, hayrat, faqr-u fano) beshinchisi sanaladi. Shu o'rinda aytish lozimki, Sharq adabiyotida “qush tili-nutqi, munozarasi” turkumi an'anasiga ham nubuvvat ta'limoti asos bo'lgandek ko'rinadi. Chunki nubuvvat tarixida ko'pgina masalalar qissalar talqinida uchraydi. Misol uchun qalam, otni xonakilashtirilishi va boshqalar, xususan, “qush tili” masalasi ham ilk bora Sulaymon payg'ambar qissasida

keltiriladi. Unda turkumda bo'lgani singari Hudhud obrazi asosiy o'rin tutadi. "Qush tili" turkumida qushlarga Qof tog'ida yashovchi Simurg' haqida Hudhud xabar bergani kabi Sulaymon payg'ambar qissasida Sabo mamlakati malikasi Bilqis haqida xabarni Hudhud keltiradi. Shuningdek, "qush tili" ilmini Sulaymon bilishi darj etiladi. Sharq mumtoz adabiyotida "Sulaymon va Bilqis" mavzusida ishqiy asarlar ham yaratilgan edi. Shu bois tasavvuf adabiyoti ramziy ifoda qonuniyatiga ko'ra, "qush tili" turkumi badiiy majoz va ishoraviy talqin sifatida Sulaymon qissasiga tayanilgan, degan fikr uyg'otadi. Endi masalaga qaytilsa, Alisher Navoiy talqinicha, tavhid – vahdat sirridir, barchasini tafrid-tajridda, birlikda deb bilishdir:

*Vodiyi Tavhid ondin so'ngra bil,
Fard o'lub tajrid ondin so'ngra bil.
Chun bu vodiy sori sayring qo'ydi gom,
Fardu yaktolig' sanga bo'ldi maqom.
Chun bu vodiyy'a nihoyat topti sayr,
Munda bir bil yuz tuman ming bo'lsa tayr.
Borchag'a kom-u havo tafrit o'lur,
Borchag'a lahn-u navo tafrid o'lur.
Bu ravishlarg'a chu yetti ul kashish,
Borchag'a birlikda gum bo'lmoqdur ish.
Birda birdin hosil o'ldi bir adad,
Yo'q xiradqa munda dam urmoqqa had.
Chun sening ollingda tushti bo'yla pech,
Bilki ermish birdin o'zga barcha hyech.
Bir bo'lu, bir ko'r-u, bir de, bir tila,
Mayl qilma munda ikkilik bila.
Ikkilik bu yo'lda ahvalliqdurur,
Sirri vahdatdin mu'attalliqdurur [Навоий 2012, 223].*

Tavhid ma'rifiy qarashlarda yuqori daraja kasb etganligi badiiy-estetik talqinlarda ham o'z ifodasini topadi. Unda tavhid Haq borlig'i, ilohiyot va bashar olami birligini anglatadi, nubuvvat esa undan keyin va uni anglatuvchi maqom sifatida e'tirof etiladi.

Nubuvvat tasavvuf ilmida "Allohdan yetgan tablig'", "Haqdan kelgan xabar", "malakdan kelgan ilohiy bilim" sifatida baholanadi. Imom G'azzoliy fikricha, "nubuvvat xos insonlar hollaridan bir hol bo'lib, shu hol ichida insonda ma'naviy bir ko'z ochiladi. Bu ko'zda bir nur bo'lib, u nur bilan g'aybni va aql idrok eta olmaydigan narsalarni ko'rishga erishiladi". Haqning nubuvvat etilgan haqiqatlari "kutubi osmoniy" inson ma'naviy-axloqiy kamoloti uchun mas'ul ilohiy manbalardir, adabiyotlardagi "nubuvvat keldi", "risolat tushirildi"

iboralari qo'llanganda esa shu kitoblarning indirilish nazarda tutiladi. Shuni ta'kidlash kerak, manbalarda payg'ambarlarga nubuvvat kelishi hodisasining qirq olti turi qayd etiladi ("*Solih tush – nubuvvatning qirq olti juz'idan biridir*"). Din va payg'ambarlik ta'limoti nuzul qoidalarida nihoyatda jiddiy masala hisoblanadi. Kalom ilmida "vahiy holati" alohida sirli ilm sohasi sifatida qaraladi. U inson tafakkuri va ongidan xorijda bo'lgan ilohiy hodisa sanaladi. Aytish lozimki, imon yoki botil nubuvvat-vahiy masalalari e'tirofida namoyon bo'ladi. Shundan "vahiy asoslari" usuli din, payg'ambarlik ta'limoti, sunnat, shariat va boshqa masalalarning birinchi qatorida turadi. Manbalarga ko'ra, "vahiy" lug'aviy jihatdan "inmoq", "tushmoq" ma'nolarini bildiradi. Injilda: "...Xudo kishiga ko'rintiradigan g'ayritabiiy hodisalar yoki eshittiradigan kalomlar" sifatida sharhlanadi [Injil 1996, 2]. "Navoiy asarlari lug'ati"da "vahiy arabcha, payg'ambarlarga Jabroil farishta vositasi bilan Xudodan yuborilib turilgan xabar; vahy nozil bo'lmoq – vahy (Xudo so'zi) inmoq, tushmoq", – deb izohlanadi [Навоий асарлари луғати, 147].

Ayrim manbalarda Allohdan payg'ambarlarga yuborilgan har qanday narsani anglatadi. U lug'atlarda ishorat, kitobat, noma, xat, maktub, xabar, maxfiy kalom, maxfiy xabar, yashirin so'z, Xudodan xabar va ilhom, Xudoning payg'ambarlariga ilqo qilingan narsalari, Xudoyi Taolo tomonidan boshqa suratda anbiyolarga ilqo (tushiriladigan) qilinadigan so'z yoki yozuv kabi ma'nolarda izohlanadi va istilohiy ma'noda Xudoning shar'iy kalomi deb tushuntiriladi. Payg'ambarga vahiy nozil bo'lishi hodisasi "zohiriy vahiy" va "botiniy vahiy"ga ajratiladi.

Manbalarda zohiriy vahiyning uch xil turi darj etiladi. *Birinchi*, zikr qilingani bo'lsa, *ikkinchi*, farishta vositasida bo'lib, bunda payg'ambar faqat eshitadi, ya'ni farishta ko'rinmasdan payg'ambar qalbiga xabarni yetkazadi. Qur'oni Karim ham faqat farishta tilidan eshitaladi, o'rtada boshqa bir muloqot bo'lmaydi. Shunday paytlarda Muhammad alayhissalom "Ruhul-quds mening qalbimga soldiki", – deb gap boshlaganligi aytiladi. *Uchinchi*, ilhom – bu barcha qismlarga mutlaq dalil bo'luvchi va avliyolarning ilhomidan farqli holatdir. Endi botiniy vahiyga kelsak, u ra'y va ijtihoda asosida hosil bo'ladi. Demak, payg'ambarlarga tushiriladigan hodisa – "vahiy", payg'ambar bo'lmagan odam bilan farishta so'zlashishi – "kashf", g'aybiy masdardan tushgan ilm – "ilhom" deb yuritiladi. Bunda vahiy – anbiyolar, kashf – avliyolar, ilhom – insonlar ulushi deb qaraladi. Payg'ambarlar orqali ilohiy so'zlar, valiyalar vositasida hikmatlar hosil bo'ladi. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf "inson

qalbida: 1. Shayton vasvasasi 2. Nafs g'ulg'ulasi 3. Farishta xotiraga soladigan narsalar 4. Rabboniy ilhom paydo bo'lishini" maxsus tahlillarda qayd etadi [Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф 2011, 145]. Demak, vahiy Alloh yuboradigan xabarni vositali yoki vositasiz ravishda elchilarga yetkazilishi tushuniladi. Bunda vahiy-xabar payg'ambarlarga Jabroil farishta orqali yoki to'g'ridan-to'g'ri yetkaziladi va o'z navbatida payg'ambar tomonidan xalqqa uzatiladi. Bu xalqa qat'iy ishonch va imon orqali yuz beradi. Shu mas'uliyatga qodir shaxs payg'ambar sifatida tanlanadi. Qur'oni Karim Sho'ro surasida: **"Biron odam uchun Olloh unga so'zlashi joiz emas, magar vahiy-ilhom orqali, yo biror parda to'siq ortidan yoki biron elchi-farishta yuborib, o'sha (farishta Ollohning) izni-ixtiyori bilan o'zi xohlagan narsani vahiy qilishi orqali (so'zlar). Albatta, u yuksak va hikmat egasidir"**, - deyiladi [Куръони Карим 1992, 361]. Bu tasdiqqa ko'ra, "nubuvvat-xabar": birinchidan, "vahiy-ilhom", ikkinchidan, "parda ortidan", uchinchidan, "elchi-farishta" orqali indirilishi ta'kidlanmoqda. Ko'rinadiki, islom ilohiyotida nubuvvat-vahiy inson qalbi va ruhiga yo'l olgan fikr, ya'ni "ilhom" ma'nosida keladi. U ikkinchi bir holatda, ya'ni "tush" shaklida ham namoyon bo'ladi. Tush "ru'yo" so'zidan olingan bo'lib, uyquda ko'riladigan narsa-hodisalarga aytiladi.

Ayrim lug'atlarda "ru'yo - tush ko'rmoq, ko'rilgan tush, tushda ko'rilgan narsalar, payg'ambarimizga tushirilgan vahiy shakllaridan biri, ya'ni o'ngidan keladigan tushlar", - ma'nolarida izohlanadi [Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф 2011, 280]. Ayrimlar uni "solih tush" va "mahzun tush" sifatida ikkiga bo'ladi. Bunda mahzun tush - shaytoniy, solih tush esa rahmoniy, ya'ni "nubuvvatning qirq olti juz'idan biri" deb ta'riflanadi. Masalan, shunday bir solih tush Ibrohim alayhissalom hayotida yuz beradi. Bu haqda Qur'oni Karim Va-saffot surasida shunday oyatlar nozil etiladi: **"Bas, biz unga bir halim o'g'ilning xushxabarini berdik. Endi qachonki u (bola Ibrohim) bilan birga yuradigan bo'lg'ach, (Ibrohim): "Ey o'g'ilcham, men (ha, deb) tushimda seni (qurbonlik uchun) so'yayotganimni ko'rmoqdaman. Endi sen o'zing nima ra'y - fikr qilishingni bir o'ylab ko'rgin"**, degan edi. U aytdi: **"Ey otajon, senga (tushingda Parvardigor tomonidan) buyurilgan ishni qilgin. Insho'lloh meni sabr qilguvchilardan topursan". Bas, qachonki ikkisi ham (Ollohning vahiyisiga) bo'yinsunib, (Endi Ibrohim o'z o'g'li Ismoilni qurbon qilish uchun) peshonasi bilan (yerga) yotqizgan ediki. Biz unga nido qildik: "Ey Ibrohim, darhaqiqat sen (ko'rgan) tushingni rost**

- bajo qilding". Albatta, biz chiroyli amal qiluvchilarni mana shunday mukofotlarmiz. Albatta, bu (ya'ni, Ibrohimning o'z o'g'lini qurbon qilishga buyurishi) ochiq-ravshan imtihondir, xolos. Biz (Ismoilning) o'rniga (Ibrohimga) katta bir (qo'chqor) so'yishni - qurbonliqni evaz qilib berdik (ya'ni katta bir qo'chqorni jannatdan tushirdik)" [Қуръони Карим 1992, 329]. Xullas, tush hodisasi boshqa payg'ambarlar, jumladan, Muhammad payg'ambar hayotida ham bir necha bor bo'lib o'tadi. Shu bois "payg'ambar tushi - vahiy" (ru'yo al-anbiyo - vahy) deyiladi. Shu boisdan badiiy talqinlarda nabiyalar timsollari tavsifida tush epizodiga alohida e'tibor qaratiladi. Hadislarda tush "nubuvvatdan keyin ilohiy olamda qoladigan sirli hodisa" ekanligi qayd etiladi, badiiy asarlarda ham muhim poetik vazifa bajaradi. Bunda tush ramziy ifoda bo'lib, uning muqarrar amalga oshishi xarakter tabiatidagi ilohiy bir holni anglatadi. Bu holatlar mumtoz va tasavvuf adabiyoti, she'riyatida turfa ramziy-majoziy ifodalar bilan g'oyat jozibador ravishda talqin etiladi.

Manbalarda nubuvvatning "tush"dan tashqari, "parda ortidan" kelishi hodisasi ham e'tirof etilib, u payg'ambarning Alloh ovozi eshitishi tarzida ro'y beradi. Bu payg'ambarlik tarixida kam uchraydi. Unga Muso alayhissalomning Tur tog'ida Alloh bilan suhbati ("Endi qachonki uning oldiga yetib kelgach, u muborak joydagi vodiyning o'ng tarafidan - daraxtdan unga nido qilindi: **"Ey Muso, albatta, Men barcha olamlar Parvardigori Ollohdirman"** - "Qasas" surasi) va Muhammad Mustafo payg'ambarning me'roj voqeasi (**"Unga (bu vahiy) bir kuchga to'lgan Sohibi qudrat (ya'ni Jabroil alayhissalom)" ta'lim bermishdir. Bas u (avval) yuksak ufqda (ko'rinib), tik turdi. So'ngra yaqinlashib, pastladi. Bas, (Muhammad alayhissalomga) ikki kamon oralig'ida yo (undan-da) yaqinroq bo'lib"** - "Va-n-najm" surasi) yorqin isbotdir.

Sharq mumtoz adabiyotida Muso Kalimullohning Alloh bilan suhbati va Muhammad Mustafo alayhissalom me'roji epik-lirik talqinlari ko'p bora keltiriladi. Tasavvuf adabiyotida suhbat - tajalli va diydor, me'roj - vasl va qurb ifodasi sifatida talqin etiladi. O'zbek mumtoz adabiyotida me'roj talqini alohida mavzu hisoblanadi. Bu mavzu nubuvvat ma'rifati talqini bilan bog'lanadi va umuman mumtoz adabiyot poetik olami uchun nihoyatda teran poetik ifodadir. Unda payg'ambar alayhissalom tarixi bilan bog'liq tun kechasida amalga oshirilgan sayohat tavsif etiladi. Me'roj kechasi haqida Qur'oni Karimda nozil etilgan oyatlar mavzuning ilk manbasi sanaladi. Bu hodisa keyinroq badiiy ijodda keng sharhlanadi (tafsir)

va talqin (ta'vil) etiladi. Tafsirda me'roj voqeasi chuqur bayon etilgan bo'lsa, ta'vil tufayli bu hodisa chuqur irfoniy talqin ifodasiga aylanadi. Ayrim qarashlarda me'roj mo'jiza sifatida qayd etilsa, ba'zilar "talab" deb baho beradilar. Agar Qur'onda payg'ambarlik mo'jizalari e'tirofi asnosida Muhammad payg'ambar (s.a.v) bilan bog'liq mo'jizalar qayd etilmaganligi hisobga olinsa, mo'jiza tushunchasini keng ma'noda anglash lozim bo'ladi. U ojiz qoldiruvchi, aql bovar qilmas hodisa bo'lish bilan birga, Haqqa yaqinlik maqomini ham bildiradi.

Sharq adabiyoti singari turkiy tasavvuf va o'zbek mumtoz adabiyotida me'roj tavsifi hamda talqini turli janriy shakllarda o'z ifodasini topadi, xilma-xil yo'nalishlardagi "noma" (shohnoma, ishqnoma, pandnoma, qushnoma...) an'analari singari me'roj mavzusi ham o'ziga xos "noma" darajasiga ko'tariladi. Jumladan, Ahmad Yassaviyning "Hikoyati me'roj" asari 24 banddan iborat, Rabg'uziy "An-nabiy sallallohu alayhi va sallamning me'roji" epik qissa janrida yaratilgan. Navoiy "Hayrat ul-abror" dostoni beshinchi na'tida 53 bayt "Me'roj kechasi ta'rifi...", "Farhod va Shirin"da "Ul shohsuvor vasfi..." deb boshlanadigan 69 bayt me'roj tavsifi, "Layli va Majnun"da 92 bayt "Ul musofiri bavodipaymo, balki ul rokibi samovotpaymo me'roji kechasining ta'rifi", "Sab'ai sayyor"da me'roj tavsifi 43 bayt, "Saddi Iskandariy"da "Ul humoyi balandparvoz tayronining sur'ati ta'rifidakim, me'roj shabistoni..." 121 bayt va "Lison ut-tayr" dostonida "Ul risolat Qofi Anqosining balandparvozlig'i va mahbubi haqiqiy vaslig'a yetib..." kabi me'rojlarni aytish mumkin. Alisher Navoiy dostonlari ichida katta hajmlisi "Saddi Iskandariy" bo'lgani kabi me'rojlarda ham ko'lamdori shu dostonidagi me'rojdir. Bundan tashqari butun mumtoz she'riyatda bu hodisa ifodasiga ishora etish, me'roj motivi orqali jozibali badiiy-estetik manzaralar yaratish an'anasi mavzuning nihoyatda keng qamrovli ekanligidan dalolat beradi. Bu mavzu epik tavsifi, xususan, "Qisas ul-anbiyo"larda ifodalanishi ko'proq tafsirlarga asoslangandek fikr uyg'otadi. Misol uchun, Rabg'uziy tavsifida ham payg'ambar me'roji xuddi tafsirlarda bo'lgani singari butun tafsiloti bilan aks ettiriladi. Unda Rasulullohning tunda Makkadan Bayt ul-Muqaddasga olib borilishi, ko'ksini yorib yuragini iymon va hikmat bilan to'ldirilishi, Buroqda Jabroil bilan samoga ko'tarilishi, yetti qavat osmonga chiqarilishi, me'roj hikmati, yetti samoda o'tmish payg'ambarlari bilan uchrashishi, "maqomi mamduh"ga erishishi, me'roj sababiyu maqsadi, hol va ta'riflari, tun qadri va qimmatini, Muhammad alayhissalomga bu tunda yetti qavat osmon va yer, jannat, do'zax, dunyo, kavnayn olami ko'rsatilganligi badiiy tasvirlar batafsil ta'rif

va tavsif etiladi. Adabiy sohalar rivoji tufayli me'roj mavzusi ham o'ziga xos adabiy-ma'rifiy hodisaga aylanadi, badiiy ijod olamida lirik-epik talqinlar uchun ilhom va ruh bag'ishlovchi mavzu bo'lib qoldi. Me'roj mavzusi mumtoz adabiyotimizda majozan ham talqin etiladi. Unga binoan payg'ambar alayhissalomning Haq borlig'iga erishuvi oshiqning ma'shuqa vaslini qozonishi deb talqin etiladi. Alisher Navoiy uni "qoyim maqom" deb ta'riflaydi. Masalan, "Sab'ai sayyor" dostonida me'roj "oshiq ma'shuq bilan visol topgani, orada faqat Xoliq qolib, mahluq yo'qolgani, yor mavjud-u ag'yor yo'qligi, yordan boshqasi qolmaganligi" qayd etiladi // *Toptilar vasl oshiq-u ma'shuq, Borch Xoliq, aroda yo'q maxluq. Yor mavjud-u anda yo'q ag'yor, Yordin o'zga, balki yo'q dayyor*// Shu o'rinda aytish kerakki, Sharq mumtoz adabiyotida ishq mavzusi talqinlarida oshiq va ma'shuqani ifoda etuvchi an'anaviy majoziy timsollar guruhi keltiriladi. Ularni lirikada "gul va bulbul", "sham va parvona", "temir bo'lagi va olov", "xum va dengiz" singari ramziy timsollar ifodalasa, epik talqinlarini "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun", "Vomiq va Uzro", "Yusuf va Zulayho" kabilar tashkil qiladi. Bu lirik-epik syujetlarda majoziy ma'noda mahbuba dardida o'rtanish, toblanish, intilish, hajr kabi motivlar yuksak ruhda tasvirlanadi va ular vasl yo'lida turli ramziy-badiiy ifodalar sanaladi.

Gap shundaki, tasavvuf va mumtoz adabiyot olamida vasl ifodasini me'roj talqini singari anglatadigan boshqa biror tamsil uchramaydi. Shuning uchun Alisher Navoiy "me'roj"larida "oshiq talabi visol", "do'st vaslini qozonish", "o'zlikdan o'zni chiqarish" masalalariga e'tibor qaratiladi. Shunga ko'ra, nubuvvat maqomi tasavvuf va mumtoz adabiyotda vasl, diydor, vahdat haqiqatlari talqini uchun asos sanaladi. Ibrohim Haqqulov fikricha, "tasavvuf, ma'lum bir ma'noda, nubuvvat ta'limoti va ma'rifatiga sodiqlik" [Xaqqul 2007, 34]. Kezi kelganda qayd etish lozimki, mumtoz yoki tasavvuf adabiyotida nubuvvat haqiqati ifodalari haqida gap ketganda "nubuvvat ta'limoti va ma'rifatini" yaxlit bir maqom sifatida anglash talab etiladi. Chunonchi, badiiy ifodalarda, xususan, Alisher Navoiyda ham nubuvvat "silasila", "xalqa", "doira", "gulshan", "bo'ston", "xayl", "sipehr", "bahr" tarzida tavsiflanadi va masalaning barcha jihatlari qamrab olinadi. Bu holatlar tavsifi mumtoz adabiyotimizda ruh va ko'ngil bedorligi o'ziga xos mafkura darajasiga ko'tarilganini ko'rsatadi. Bu o'zbek mumtoz adabiyotida, birinchidan, Muhammad payg'ambar ma'rifat va oriflik timsoli bo'lib kelishi, ikkinchidan, me'roj talqinlaridagi bedorlik ifodalarida yanada yaqqol namoyon bo'ladi. Bunga misol sifatida payg'ambarlik

davrlarida ommaviy ofatlar sodir bo'lishi va sabablari haqidagi qissalarni keltirish mumkin.

Manbalarga ko'ra, "osmoniy kitoblar" indirilgach, ommaviy ofatlar to'xtatiladi. Bu "Qisas ar-Rabg'uziy" Muso qissasida zikr etiladi. Biroq bashariy ofat sifatida jaholat davom etadi. Mumtoz adabiyotda Muhammad payg'ambar siymosi mana shu johillik aksi o'laroq ma'rifat timsoli sifatida talqin etiladi, Muhammad alayhissalom diniy va dunyoviy amallar kamoli deb qaraladi. Bu insondan dunyo hayotida doimo bedor ko'ngil va ma'rifat egasi bo'lishni talab etadi. U tasavvuf adabiyotida "basirat" deb yuritiladi. Misol uchun, Navoiy "Layli va Majnun" dostonida payg'ambar basiriy sifatlari haqida shunday misralar bitadiki, bu motiv muttasil ruhoniy uyg'oqlik va ma'naviy bedorlikka chorlaydi.

*Dahr sho'r-u sharridin osuda,
Ko'ngli uyg'og'-u ko'zi uyquda.*

Manbalarda ta'kidlanishicha, nubuvvatning yana biri "elchi-farishta" vahiysida namoyon bo'ladi. Bunda Alloh bilan payg'ambar aloqasi farishta orqali yuz beradi. Bu nubuvvat sirrida payg'ambarlar Jabroil alayhissalom ovozini eshitadi, ba'zan o'zini ko'radi. Nubuvvatning "elchi-farishta" orqali sodir bo'lishi islom nubuvvat ta'limotining o'ziga xos komilligini ham bildiradi. Qur'onda Jabroil alayhissalom Ruh-ul quds (Muqaddas Ruh), Ruh-ul Amin (Ishonchli Ruh), Ruhul-Illoh (Alloh ruhi) kabi nomlarda keltiriladi. Rahmatulloh qori Obidov "Payg'ambarlarga faqat ilohiy vahiy kelsa "nabiy", ilohiy vahiy bilan birga alohida shariat yuborilgan bo'lsa "rasul" deyiladi. Payg'ambarimiz Muhammad alayhissalomga qirq yoshlarida nabiyluk, keyinroq esa rasullik keldi", – deydi [Обидов 2005, 142]. Shu o'rinda aytib o'tish kerak, tasavvuf adabiyotida vahiy nazariga yaqin tarzda "ibn-ul vaqt" tushunchasi ishlatiladi. Alisher Navoiy bu holatni: "*Fano ahlini o'z vaqtining podshohi debtur, balki vaqt podshohini aning gadoyi*", - ya'ni, fano ahli o'z vaqtining podshohi yoki vaqt podshohi ahli fanoning gadoyi, – deb ta'riflaydi. Bu maqom sukr holi, ya'ni lahzada yuz beradigan ruhiy jarayon sanaladi. Bunda solik o'zida Haqdan kelgan ilohiy fayz va zavqni his etish holiga ega bo'ladi. U tasavvuf va mumtoz she'riyatda "la'li lab" obrazida ham ifoda etiladi. Bu ilohiy ilhom payg'ambarga vahiy kelgan damga o'xshatiladi. Ba'zan solik tabiatida yuz beradigan bunday farahli onlar "Anal-Haq"qa o'xshash fikrlarni ham keltirib chiqargan. Bu daqiqa solikning zavq-ishtiyoq holati deb baholanadi va tasavvufda komronlik sifatida anglanadi. Bu lahzada sodir bo'ladigan tuyg'uga teng vaqt – abadiylik, mangulik deb tushuniladi.

Mumtoz va tasavvuf adabiyotida doimiy an'ana sifatida tasvirlanadigan soqiy, may, jom timsollari ham bir xususiyatiga ko'ra nubuvvat haqiqatlarining badiiy-ramziy ifodasidek fikr uyg'otadi. Bunda timsollar Haq ilohiy ma'rifati nabiy qalbida namoyon bo'lishi, ya'ni nubuvvat haqiqati uchun ham o'ziga xos bir majoz ifodasini yuzaga chiqaradi. Shuni aytish kerakki, islomiy manbalarda Muhammad alayhissalomga Jabroil farishtaning uch xil tarzda namoyon bo'lganligi aytiladi. Birinchidan, bu hol o'ziga xos ovoz shaklida bo'lib, xuddi qo'ng'iroq jarangidek yoqimli bir sas eshitiladi. Dastlabki onlarda Muhammad Rasululloh ham gap nima haqida ekanligiga tushunmaydilar, vaqtiki, "vahiy-xabar" ekanligini fahmlaydilar. Bu ovoz Jabroil alayhissalomning qanot qoqishidan ekanligi bilinadi. Ba'zi ulamolar Qur'on oyatlariga tayanib, bu ovozni asal arining hosil yig'ishiga qiyoslashadi. Chunonchi, Nahl surasida: **"(Ey Muhammad), Parvardigoringiz asalariga vahiy - amr qildi: "Tog'larga, daraxtlarga va (odamlar) quradigan inlarga uya solgin. So'ngra turli mevalardan yeb, Parvardigoring (sen uchun) oson-qulay qilib qo'yan yo'llardan yurgin!" Uning qornidan odamlar uchun shifo bo'lgan alvon rangli ichimlik-asal chiqur. Albatta, bu ishda tafakkur qiladigan qavm uchun oyat-ibrat bordir"**, - deyiladi. Ko'rinadiki, asalari faoliyati "amri vahiy" tufaylidir. Bu holat vahiy taqqosi uchun nihoyatda jozibador va mantiqli qiyosdir. Bunda asalarning eng chiroyli gullardan eng totli va foydali mahsulotlarni keltirishiga ko'ra, "vahiy holati" asalari xizmatiga taqqoslanadi. Ikkinchidan, Jabroil farishta Muhammad payg'ambarga odam suratida namoyon bo'ladi. Bunda Jabroil Rasulullohga favqulodda go'zal sahobalardan biri shaklida ko'rinadi. Uchinchidan, Jabroil farishta o'z qiyofasida namoyon bo'ladi. Muhammad alayhissalomga Jabroil farishtaning odam suratida ko'rinishi ikki marotaba, birinchisi zaminda (Makka) va ikkinchisi samoda (Me'roj) kuzatiladi.

Yuqoridagilardan aytish mumkinki, ilohiy vahiy yetti xil: 1. Tush ko'rish shaklida; 2. Qalbg'a quyilish tarzida; 3. Qo'ng'iroq jarangidek ovozda; 4. Farishtaning inson suratiga kirgan shaklida; 5. Jabroilning o'z samoviy qiyofasida; 6. parda ortidan gapirish; 7. So'zlashish (ba'zan tushda) tarzida namoyon bo'ladi. Bu aloqalar ta'rifi ulamolar tomonidan turlicha talqin etiladi. Islom ilohiyotchilari Qur'oni Karim Muhammad alayhissalomga Jabroil farishta orqali nozil qilinganligini aytadilar. Shu bilan birga "Tavrot" - Musoga, "Zabur" - Dovudga, "Injil"- Iso alayhissalomga Jabroil orqali yuborilganligi Qur'oni Karim oyatlarida tasdiqlanadi.

Alisher Navoiy “Saddi Iskandariy” dostoni na’tida “Kutubi osmoni”larda Rasululloh nomi zikr etilganligi, Haq Musoga “Tavrot”ni bayon etgani, Dovudga “Zabur”ni, Isoga “Injil”ni nozil etgani, Muhammadga har bir so’zi mo’jiza bo’lgan “Kalom” yuborganligi qayd etiladi. “Tavrot”da Muhammad haqida qisqa fikr bayon etilgani, “Zabur”da Mustafoni mo’jizalari qayd etilgani, “Injil”da sifatlariga ta’rif berilgani – xullas “kutubi osmoniy”larda Muhammad Rasululloh to’g’risida xabarlar keltirilganligi ta’kidlanadi:

*Chu Musog’a “**Tavrot**” etib Haq bayon,
Sanga ul bayon ichra mu’jiz ayon.
Bo’lub chunki Dovud qismi “**Zabur**”,
Sening mu’jizing anda aylab zuhur.
Chu Isog’a “**Injil**” nozil bo’lub,
Haq anda sifotingg’a qoyil bo’lub.
**Kalomeki sendin topib intizom,
Aning lafz bar lafzi mu’jiz nizom.
Nechakim kutubi osmoni kelib,
Borisinda sendin nishone kelib** [Навоий 2012, 19].*

Shu bilan birga barcha kitoblar manbai va yaratilgan taqdiri bitilgan “al-Lavh al-Mahfuz” ham e’tirof etiladi. Ayrim manbalarda o’tmish payg’ambarlariga ilohiy kitoblar bir damda va faqat Muhammad alayhissalomga qariyb chorak asr davomida nozil etilgan deyiladi. Bu nubuvvat islom davriga kelib barcha masalalarda komil darajaga erishganligini bildiradi. Qur’on va boshqa muqaddas kitoblar ham “Laylat-ul qadr” (qadr kechasi, musulmon oy kalendarining to’qqizinchi oyi, ramazon oyi yigirma yettinchi kechasi) kunida tushirilganligi zikr etiladi. Shuning uchun bu oy va kecha muqaddas hamda qadr hisoblanadi. Qadr kechasi mumtoz asarlarda doimiy ravishda olqishlanadi. Jumladan, Rabg’uziy me’roj kechasini “bu tun – shu tun” deb sharaflaydi. Qur’onning Qadr surasida: **“Albatta, Biz u(Qur’on)ni qadr kechasida nozil qildik. (Ey Muhammad), qadr kechasi nima ekanligini siz qayerdan bilardingiz. Qadr kechasi ming oydan yaxshiroqdir. Un (kecha)da Farishtalar va Ruh (Jabroil alayhissalom) Parvardigorlarining izni-ixtiyorida (yil davomida qilinadigan) barcha ishlar bilan (osmondan zaminga) tushurlar. U (kecha) to tong otgunicha tinchlik – omonlikdir”,** – deyiladi [Қуръони Карим 1992, 515].

Sohaviy lug’atlarga ko’ra, ramazon – arabcha “rumuz” so’zidan olingan bo’lib, “yomg’ir” ma’nosini bildiradi. Shu bois islom olamida ramazon oyi ramziy ma’noda “qalb va ruh yuviladigan oy” sifatida qadrlanadi. Qur’onda nubuvvat (profetologiya) masalasini

maxsus tadqiq etgan olim A.R.Gaynutdinova: “Qur’onda “rasul” termini “nabiy” terminiga qaraganda ko’p bora ishlatiladi. Qur’on matnida “rasul” birlik va ko’plik sonda 331 marta, “nabiy” esa 87 marta qo’llanadi. Nabiy Bibliya va Qur’on uchun umumiy termindir. Bundan ko’rinadiki, Qur’oni Karimda nabiy-lardan ko’ra, rasullar tarixiga e’tibor ko’proq qaratiladi”, – deydi [Гайнутдинова 2008, 24]. Demak, Qur’oni Karimda zikri kelgan payg’ambar siymolar rasullar qissasi va hissasiga to’g’ri keladi.

Adabiyotshunos Sayfiddin Rafiddinov nubuvvatning ikki asosiy tamalini qayd etadi: “Birinchi, ularga Olohdan tarafidan laduniy ilm, saviya, farosat beriladi. Odatda, payg’ambarlar madrasada o’qib, mehnat qilib, tajriba orttirmaydilar, ikkinchi, insonlarga payg’ambarlik vazifasini yetkazish quvvati va qobiliyatiga ega bo’ladilar, har kim ham bunday og’ir va mas’uliyatli vazifani bajara olmaydi” [Рафиддинов 2019, 45].

Manbalarda payg’ambarda shart bo’ladigan xislatlar: shaxsiy erkinlik (tobe emaslik), aql va idrok, jismoniy kamchiliklardan (ko’r, kar singari) xolilik, gunohdan yiroqlik kabi ellikka yaqin ratsional (hayotiy) sifatlar qayd etiladi. Ular nabiylik tavsiflari ham sanaladi. Bu sifatlar ulug’ ijodkorlar asarlarida, xususan, Alisher Navoiy dostonlarida nihoyatda jozibador ta’rif etiladi. Shu tariqa payg’ambar siymolarga xos bashariy-ilohiy xislatlar muqaddas kitoblar, xususan, Qur’oni Karimda batafsil qayd etiladi. Bular Sharq, jumladan, o’zbek mumtoz adabiyoti g’oyaviy-badiiy olamida ilohiy aqida sifatida chuqur samimiyat, iymon bilan qabul qilinadi va payg’ambar siymolar komil inson sifatida tavsif etiladi.

Xulosa

Ko’rinadiki, nubuvvat haqiqati ilohiy kitoblar va ayniqsa, Qur’oni Karimda g’oyat teran ifoda etiladi. Boshqacha aytilganda, nubuvvatning namoyon bo’lish asoslari muqaddas Qur’on bilan isbot etiladi va bu haqiqatlar dunyo tamadduni tarixida nihoyat katta o’rin tutadi. Ma’lum bo’ladiki, nubuvvat dinni va aksincha, din nubuvvatni vujudga keltiradi. Islom madaniyati nubuvvat ma’rifati bilan chambarchas bog’liq bo’lib, uni anglash badiiy adabiyotda nubuvvat haqiqatlari va obrazlari talqini masalalarini xolis idrok etish bilan birga mumtoz badiiy ijod mohiyatini chuqur tushunishda nihoyat darajada muhimdir. O’zbek mumtoz adabiyotida nubuvvat ma’rifati talqini islom ta’limotining umuminsoniy qarashlari badiiy ifodasi sifatida ko’rinadi. Sharq, xususan, o’zbek adabiyoti mumtozligi nubuvvat haqiqatlari badiiy talqinlarida namoyon bo’ladi.

Nubuvvat ma'rifati ifodasi badiiy ijodda ezgu tuyg'ular ifodasi, qalb tarbiyasi va ruh harorati bo'lib xizmat qiladi. Bir so'z bilan aytilganda, nubuvvat – ruhoniy va bashariy poklik, insoniy halollik, ma'naviy va axloqiy go'zallik ifodasi hisoblanadi. Uning o'zbek mumtoz adabiyotida mavzu va motiv, timsol va obraz sifatida tavsif etilishi natijasida o'ziga xos badiiy-estetik olam yuzaga keladi. Xullas, mumtoz adabiyotda tavhid va nubuvvat masalalari janriy shakllar ifodasi, ramziy-majoziy tasvirlar ko'lami va badiiy-estetik jozibadorligi bilan ruh kamoloti va nafs tarbiyasi uchun xizmat qiladi.

Adabiyotlar

- Алишер Навоий. 2012. *Тўла асарлар тўплами. Лайли ва Мажнун*. Сабъаи сайёр. 7-жилд. Ўн жилдлик. Тошкент.
- Алишер Навоий. 2012. *Тўла асарлар тўплами. Лисон ут-тайр*. Ўн жилдлик. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи.
- Алишер Навоий. 2012. *Тўла асарлар тўплами. Хазойин ул-маоний*. Ўн жилдлик. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи.
- Алишер Навоий. 2012. *Тўла асарлар тўплами. Хамса. Садди Искандарий*. Ўн жилдлик. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи.
- Бертельс Е.Э. 1965. *Суфизм и суфийская литература*. Москва: Наука.
- Гайнутдинова Аделя Равилевна. 2008. *Профетология Корана: истории пророков как элемент построения коранического текста*. Авт. кан. дисс. по филол. наук. Москва.
- Javhar Shulul. 2010. *Nubuvvat falsafasi*. Istanbul.
- Муҳаммад Ғиёсиддин. 1948. *Ғиёс ул-луғот (икки жилдлик)*. Иккинчи жилд. Техрон: Қонуни маърифат.
- Injil, Tavrotdan "Ibtido" va Zabur*. 1996. Tarjimonlar: Abaev I., Gulkarov Y. Turkiya: Muqaddas Kitobni tarjima qilish instituti.
- Ислом. Энциклопедия. А-Ҳ*. 2017. "Ўзбекистон миллий энциклопедияси". Тошкент: Давлат илмий нашриёти.
- Навоий асарлари луғати*. Тошкент.
- Носириддин Бурҳониддин Рабғузий. 1990. *Қисаси Рабғузий*. 1-китоб. Тошкент: Ёзувчи.
- Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. 2011. *Тасаввуф ҳақида тасаввур*. Тошкент: Шарқ.
- Шоев З.Дж. 2011. *Учение монотеистических религий о пророчестве и его развитие в исламе*. Авт. канд. дисс. по философ. наук. Душанбе.
- Рахматуллоҳ қори Обидов. 2005. *Пайғамбарлар тарихи исломият тарихидир*. Тошкент: Мовароуннаҳр.
- Рафиддинов С. 2019. "Навоий ижодида нубувват талқини". *Ўзбек тили ва адабиёти* 1: 45.
- Фарҳанги истилоҳот ва ибороти ирфоний*. 2004. Доктор Саййид

- Жаъфар Сажжодий. Техрон: Тахурий.
Қуръоншунослик. 2011. Ўқув қўлланма. Тошкент: “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси.
Қуръони Карим. 1992. Таржима ва изоҳлар: Алоуддин Мансур. Тошкент: Чўлпон.
Ҳаққулов И. 2000. *Тасаввуф сабоқлари*. Бухоро: Бухоро.
Ҳаққул, Иброҳим. 2007. *Тақдир ва тафаккур: Эсселар ва адабий-танқидий мақолалар*. Тошкент: Шарқ.
Ходизода Р. 2000. *Ҳафт гуфтор дар барои Қуръон*. Душанбе.

On the Study of the Problem of Tawhid, Prophecy and Artistic Description

Usmon Kobilov¹

Abstract

This scientific article is devoted to the study of the problem of prophecy and artistic creativity, which are important and topical issues of Uzbek classical literature. It contains reflections on the teaching of prophecy (prophetology), which has an important place in the ideological and artistic world of Eastern Islam, in particular, Turkish-Uzbek mysticism and classical literature. The article explains the lexical-terminological and educational meanings of this concept, and evaluates the traditions of expression in artistic processes from theoretical aspects. At the same time, the issues of monotheism, prophecy and artistic creation are clarified, and a number of cases of the manifestation of prophecy are researched based on the sources. It is clear from the observations that prophecy is a universal phenomenon that has a great impact not only on the formation and development of Sufism, but also on the development of Sufism and classical literature. Without understanding it and the truths related to it, it is impossible to have a deep understanding of classical Eastern literature and philosophy. Taking this into account, the article discusses the issue of prophecy and its position in the poetic world of classical literature.

Key words: *Eastern classical literature, the issue of monotheism and prophecy, prophecy and artistic creation, Islamic sources, tradition and new interpretation.*

---

¹ Usmon U. Kobilov – Doctor of Philological Sciences, Samarkand State University named after Sharof Rashidov.

E-mail: usmonqobilov82@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-7940-8823

For citation: Kobilov, U.U. 2023. “On the Study of the Problem of Tawhid, Prophecy and Artistic Description”. *Golden scripts* 4: 61 – 81.

References

- Alisher Navoiy. 2012. *To'la asarlar to'plami. Layli va Majnun. Sab'ai sayyor*. 7-jild. O'n jildlik. Toshkent.
- Alisher Navoiy. 2012. *To'la asarlar to'plami. Lison ut-tayr*. O'n jildlik. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
- Alisher Navoiy. 2012. *To'la asarlar to'plami. Xazoyin ul-maoniy*. O'n jildlik. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
- Alisher Navoiy. 2012. *To'la asarlar to'plami. Xamsa. Saddi Iskandariy*. O'n jildlik. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
- Bertels Ye.E. 1965. *Sufizm i sufiyskaya literatura*. Moskva: Nauka.
- Gaynutdinova Adelya Ravilevna. 2008. *Profetologiya Korana: istorii prorokov kak element postroeniya koranicheskogo teksta*. Avt. kand. diss. po filol. nauk. Moskva.
- Javhar Shulul. 2010. *Nubuvvat falsafasi*. Istanbul.
- Muhammad G'iyosiddin. 1948. *G'iyos ul-lug'ot (ikki jildlik)*. Ikkinchi jild. Tehron: Qonuni ma'rifat.
- Injil, Tavrot dan "Ibtido" va Zabur*. 1996. Tarjimonlar: Abaev I., Gulkarov Yu. Turkiya: Muqaddas Kitobni tarjima qilish instituti.
- Islom. Ensiklopediya*. A-H. 2017. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi". Toshkent: Davlat ilmiy nashriyoti.
- Navoiy asarlari lug'ati*. Toshkent.
- Nosiriddin Burhoniddin Rabg'uziy*. 1990. Qisasi Rabg'uziy. 1-kitob. Toshkent: Yozuvchi.
- Shayx Muhammad Sadiq Muhammad Yusuf. 2011. *Tasavvuf haqida tasavvur*. Toshkent: Sharq.
- Shoev, Z.Dj. 2011. *Uchenie monoteisticheskix religiy o prorochestve i yego razvitie v islame*. Avt. kand. diss. po filosof. nauk. Dushanbe.
- Raxmatulloh qori Obidov. 2005. *Payg'ambarlar tarixi islomiyat tarixidir*. Toshkent: Movarounnahr.
- Rafiddinov S. 2019. "Navoiy ijodida nubuvvat talqini". *O'zbek tili va adabiyoti* 1: 45.
- Farhangi istilohot va iboroti irfoniy*. 2004. Doktor Sayyid Ja'far Sajjodiy. Tehron: Tahuriy.
- Qur'onshunoslik*. 2011. O'quv qo'llanma. Toshkent: "Toshkent islom universiteti" nashriyot-matbaa birlashmasi.
- Qur'oni Karim*. 1992. Tarjima va izohlar: Alouddin Mansur. Toshkent: Cho'lpon.
- Haqqulov I. 2000. *Tasavvufsaboqlari*. Buxoro: Buxoro.
- Haqqul, Ibrohim. 2007. *Taqdir va tafakkur: Esselar va adabiy-tanqidiy maqolalar*. Toshkent: Sharq.
- Xodizoda R. 2000. *Haft guftor dar baroi Qur'on*. Dushanbe.